

Bábel értelmezések

„*Narrare necesse est*”¹

„A mai ember azt hiszi, a tudós arra való, hogy tanítsa őt, a költők, a zenészek, stb. viszont arra, hogy gyönyörködtessék. Hogy ezeknek valami tanítása is lenne a számára: ez eszébe sem jut.”²

Ludwig Wittgenstein

Az alcímet Odo Marquard német filozófus hasonló című tanulmányától kölcsönöztem. Muszáj, hogy meséljünk, mondja Marquard. „...minél modernebb a modern világ, annál nélkülözhetlenebb lesz az elbeszélés.”³ A modern kort Marquard úgy írja le, mint amiben az emberek a tudományos, technikai, és információs környezetüket „laboratóriumképes” objektumokká teszik és azt „tervezhető cselekvésekké” változtatják. Ez viszont csak úgy történhet, ha a nyelvi, vallási, kulturális, családi tradícióikat szándékosan semlegesítik. A semlegesítés hatására létrejön viszont a semlegesítés kompenzációja. Mivel „... a modern világ a racionalizáció kedvéért ’történetelenné’ válik, éppen ezért lesz a történetiség ennek a világnak olyan nagy, pozitív témájává, amilyen soha azelőtt, és soha különben nem volt.”⁴ Ezért tartozik hozzá a modern kultúrához, – amely a tradíciók nélküli emancipációra épít – a jellegzetesen modern kompenzáció, az „emlékezés- és megőrzéskultúra kialakulása és virágzása, a múzeumok születése és konjunktúrája, a műemlékek gondozása, a konzerváló intézkedések, a hermeneutika, mint a szellem birodalmán belüli épületfelújítás, a történeti tudományok...”⁵

Modern korunk mindent megtesz azért, hogy mítosztalanítsa világunkat. A mítoszt folyton maga mögött kívánja hagyni, de az, makacsul a nyomában van. Mítosztalanít, mert csak azt fogadja el, ami matematikailag, képletekben leírható. Mint látni fogjuk, a mítoszt nem tudja kibeszélni világunkból – mert a mítoszok archetípusos elemei ősidők óta bennünk élnek –, de mindent megtesz azért, hogy „élet-világunkból” (ahogy a világban való létünket Marquard egy szóban összefoglalja) olyan messzeségbe űzze, ahol azok már „hatástalanok”. A felvilágosodás korától a tudomány, a történetírás, a makacsul hitt fejlődéstörténet alapján mindent elkövet, hogy távol tartson bennünket a mítoszoktól. Valójában csak összefognak a sokkal korábban megjelenő üdvtörténettel – amivel szintén nem tudnak mit kezdeni –, de a cél érdekében közös erővel küzdenek az ellenséggel, a mítoszokkal.

A kereszténység, a monoteizmus megjelenésével, zavaróvá válik a sokféle istenhez kötődő, sokféle mítosz. Ezek helyét egyetlen történet, a Biblia kívánja átvenni, és ezzel a

polimitikusságot monomítikussággal helyettesíti. A monoteizmus így elvileg megszüntette a ciklikus időfelfogást, mert az időnek Jézus születésével lett egy kezdete, és a megváltással egy vége. De csak elvileg szüntette meg, ugyanis a kereszténység is csak zárójelbe tudta tenni a Biblián belül folyton elő-elő bukkanó ciklikus időt. Ennek egyik oka az, hogy a Biblia lejegyzői is egy archaikus társadalomban éltek. Abban a korban, amikor az istenek és az emberek még nem szakadtak el egymástól. Az idő ciklikus természete dominált, mert az ember folyamatos létezése, a teremtésben való szerepvállalásán múlt. A rítusok segítettek az idő folytonos fenntartásában, a teremtés eredeti menetének újrarájátszásában. Csak egy példát említenék: Isten a következőt mondja Mózesnek Sion hegyén: „Mindenestől úgy csináljátok, amint én megmutatom néked a hajlék formáját, és annak minden edényeinek a formáját... vigyázz, hogy arra a formára csináld, amely a hegyen mutattatott neked.”⁶ Vagy, ahogy Lukács evangélista Jézusnak az utolsó vacsorán elhangzott szavait lejegyzí: „Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.” Mint látjuk az újat is csak a régi gondolatvilágból, az azt tükröző nyelvi fordulatokkal tudják levezetni, illetve megjeleníteni, mert még mindig bennük él a teremtésben való részvétel igénye. A lineáris időn belül megjelenő ciklikusság másik oka, az ősi társadalmakban a természetből fakad: egy bizakodással teli remény, hogy az élet újra elkezdődhet. A ciklikusságot mi sem bizonyítja jobban, minthogy a Bibliában leírt ünnepelt eseményeket is évente újból és újból át kell élni, éppúgy, mint az ősi társadalmakban. Nem véletlen, hogy R. Bultman 20. századi teológus elismerve, hogy a Biblia tele van példázatul szolgáló mitikus történetekkel, azt javasolja, hogy mítosztalanítani kell az Írást, mert az Újszövetség bizonyos részeiben ezek teljesen eltakarják a kérügmát, a közvetlen üzenetet.

A természettudománynak és a történettudománynak is csak „erőszakkal” sikerült létrehozni egy egyenes vonalú fejlődéstörténetet, az úgynevezett egyetemes történelmet, ami Marquard szerint a polimitikusság „második halála”. Ugyanis az egyetemes történelem is felfogható egy üdvtörténetként, egy „új” mitológiaként mely a haladás, a forradalom és a világmegváltoztatás mitológiája, kiejtve, kifelejtve belőle mindazokat a történeteket, melyek ebbe az egyenes vonalú, üdvözítő forradalmi emancipációtörténetbe nem férnek bele, vagy ha mégis, akkor csak úgy, hogy a rosszat „jóra magyarázva”. Az egyetemes, vagy világtörténelem attól egyetemes – mondja Marquard -, hogy egyetlen történetté, a haladás és beteljesülés történetévé formálja a történeteket. „Mindegyik változat egy kizárólagos hatalom születésének kizárólagos történetébe rejtett totális útmutatásról szól...”⁷ s mindkettő az egyén szabadságának felszámolásához, s következményeként az ember rossz közérzetéhez vezetett.

Egyetlen szabadságunk már csak abban rejlik – mondja Marquard –, hogy amit nem tudunk megváltoztatni, azt legalább elmeséljük.

Többek között ennek a rossz közérzettel jellemzett állapotnak a kompenzálása miatt kell, hogy folyamatosan meséljünk, mi – ahogy Marquard mondja –, „*homo compensatorok*”, mi, akik szükében vagyunk végességünk miatt az abszolútságnak. „Hiánylények” vagyunk, akik a fizikai tökéletlenségünket kultúrával, a varázstalanított modern világot az esztétikai gondolkodás felvirágoztatásával kompenzáljuk, kompenzálhatjuk. Végességünk miatt csak egy életünk van, de embertársainkkal együtt élve, azok történeteinek megismerésével több történetünk is lehet. „A másokkal való társalkodás az egyetlen esélyünk arra, hogy több életünk, és így sok történetünk legyen. És pedig nem is csak a kortárs többiekkel folytatott szimultán társalkodás, hanem más korok és idegen kultúrák másvalakijével, a történeti társalkodás is, ahol épp az ő tarka másfajtaságuk az, amire szükségünk van, és ami lényegbe vág, amit tehát a társalgás közben nem elfojtanunk, de óvnunk és ápolnunk kell.”⁸

Mesélnünk kell azért is, hogy ne mondjunk le kultúránkról és önmagunkról. Történeteinket folyton mesélni kell, és így tovább kell örökíteni őket „Mert mi emberek a történeteink vagyunk, a történeteket pedig el kell mesélni. – mondja Marquard – Valaki ember az, aki...- hogy pontosabban kicsoda is, azt mindig csak történetek mondják el: Kolumbusz az az illető, aki Amerikát felfedezte; Piroska az, akit felfalt a farkas; Odüsszeusz: ő az, akinek hús esztendő kellett ahhoz, hogy Trójából hazataláljon. ...valamennyiünkért, magunkért is történetek állnak jól.”⁹

Puhl Antal az, aki a MOM Parkot és a vári lakóházakat tervezte, de az is, akit egyre inkább foglalkoztat a ciklikus idő, a bennünk élő körkörös idő, valamint az építés mint a teremtés ciklikus megismétlése. Mindenkinek vannak alaptörténetei, s az alaptörténeteknek vannak mellékszálai. Sokáig úgy gondoltam, hogy elegendő, ha a fő történetem az építészethez kapcsolódik, s az irodalom, a képzőművészet és a zene csak ehhez kapcsolódó al történetek, miközben ezek bennem párhuzamos, egymást támogató történetek. Az embernek a sok történet egyfajta védettséget, függetlenséget adhat. Ahogy Marquard mondja: rászorulunk, hogy több történetünk legyen, mert minél több ránk jellemző történetünk van, annál szabadabbak lehetünk. Hosszú évekig úgy gondoltam, hogy az építészet történetéhez kapcsolódva, egyetlen történettel is végig lehet „gyalogolni” az életen. Lehet, de az ember akkor végtelenül kiszolgáltatottá és sérülékennyé válik.

Az építészet az építészettörténet védelme alatt ugyanazt az utat járta végig, mint a tudományok, a történetírás. Ez nem csoda, hiszen az építészettörténet a történetírás hatására jött létre. Az építészettörténet megszületésével az építészet is egy nagy fejlődéstörténet részévé vált. Ahogy Szalai András írja: „A történelem mitikus felfogása, a historicizmus teremtette meg az alapot új ideák létrehozására. Ekkor születtek a történelem tanulmányozásában gyökerező átfogó tárgyalások, melyek az eredet vizsgálatát célozták meg, hogy közelebb kerüljenek az építészet korok feletti lényegéhez, hogy megfejthessék a fejlődés irányát...”¹⁰

Mai modern korunknak az építészetet is sikerült mítosztalanítani. A múlt század közepéig egyféle építészettörténet volt, tehát az építésznek is csak egy története lehetett. Lassacskán az építészet mögül is kivonult az építészettörténet, széttört az a keret, amely az építészetet egy történetté rendezte össze és összetartotta. Ahogy ma már sok kis mikro történelemről beszélünk, úgy az építészet, illetve az építészeti magatartás is igen sokfélévé vált. A ma létrehozott épületeink már csak lazán, legfeljebb kronológiailag kapcsolódnak az építészet nagy történetéhez.

A nagy narratívák kora – mint azt már többen is megállapították – lejárt. Lehet, hogy ahová annyira igyekeztünk a fejlődés során eljutni, az már mögöttünk van, csak a „megfelelő gyorsaságú” haladással észre sem vettük. A ma történetei és épületei már nem épülnek egymásra, hanem leggyakrabban szimultán haladnak egymás mellett. A „korszellem” azt kéri tőlünk, hogy adjuk föl önmagunkat, és individualitásunkat elveszítve szolgáljunk. Apránként föladjuk kulturális, vallási, nyelvi tradícióinkat, mert ezek semlegesítésével, elhagyásával jutunk el a modern világunk modern építészetéhez. A nagy mítoszból, mely az építészetet a teremtés megisméltésének tartja, már csak a nagyravágyás, a gőg, a mindentudás bizonyításának a szándéka maradt meg. Az istenek helyett a megbízónak és egymásnak akarunk tetszeni. Az építészet lassan kivonja magát az esztétika hatóköréből, maga mögött hagyva az építészet belső törvényszerűségét, és különböző filozófiákra, a biológiára, a kibernetikára stb. támaszkodva jönnek létre napjaink épületei.

Az építészek nagy része a modernizmus „új mitológiájának” ügynökévé vált. Az alkotó individuumnak a küldetése viszont az, hogy ebből az „új mitológiából” kiindulva létrehozza saját mitológiáját. Ennek felépítése nem jelent egy teljesen új kezdetet, csak figyelni kell a

belső hangokra, mert a tudatalattinkban ott van a hagyomány, ott vannak az építészet örökérvényű archetipikus elemei.

Mik is valójában a mítoszok, azok a történetek, amelyeket nekünk folyamatosan mesélnünk kell. Nem véletlen, hogy korunk mítosztalanítása miatt, mintegy kompenzációként, az elmúlt száz évben előtérbe került a mítoszkutatás. Azóta történészek, vallástörténészek, pszichológusok folyamatosan vizsgálják a mítoszokat, éppúgy, mint ahogy a nyelvészek is. A mítoszok tematikájuk szerint három nagy csoportba oszthatók. Vannak kozmogóniai mítoszok, melyek a világ teremtéséről, az ember léthelyzetéről szólnak. Vannak eredetmítoszok, melyek a kozmoszban történő változásokat mesélik el. Azokról a változásokról szólnak, melyek a káoszból létrehozzák a kozmoszt, a rendet. A megújulás-mítoszok pedig az évszakok változását, az idő megújulását mesélik el, a beavatási szertartásokat jelenítik meg. A különböző szempontú vizsgálatok, a történeti, a strukturalista, a fenomenológiai, s nem utolsósorban a Jung által végzett pszichológiai vizsgálatok a mítoszoknak más-más szerepet tulajdonítanak, de egyben megegyeznek, abban hogy azok üzenetet hordoznak a ma számára. A mítosz történet, a rítus cselekedet. A rítusok szerepe a mítoszok életben tartása.

„A mítosz olyan szentként tisztelt, példa értékű történet, mely valamilyen az ősidőkre visszanyúló eseményre utal, de egyben megszabja a jelenkori ember magatartását is.”¹¹ – mondja Julien Reis. Eliade tovább megy a mítoszok történelmközpontú vizsgálatánál: „A mítosznak egyfajta történelmen átívelő jelentést tulajdonít, amelynek igazságát nem befolyásolja, hogy elhiszik-e azt az adott kultúrában, vagy sem.”¹² Szerinte a mítoszok a viselkedéssel kapcsolatos olyan archetípusokat tartalmaznak, melyek akkor jöttek létre, amikor az ember önnön tudatára ébredt, s így ezek a sémák az emberi létezésből fakadó, tehát örök érvényű univerzális sémák, az emberi magatartásformák örökérvényű megnyilvánulásai.

Marquard még bátrabban fogalmaz, s még tovább megy a mítoszok magyarázatában és védelmében. Azt mondhatjuk, hogy a mítoszokat a legtágabban értelmezi, és megfosztja őket a velük kapcsolatos mítoszoktól. Mítosztalanítja a mítoszokat. Szerinte a mítoszok nem „előfokai vagy protézisei az igazságnak; a mitikus technika – a történetek elbeszélése – valami egészen más, jelesül annak a művészete, hogy (nem a történetesen hiányzó, hanem) a már föllelt igazságot élet-képességeink hatókörébe vonjuk.”¹³ Az igazságnak a tudással van dolga, a történeteknek azzal, hogy kibírjuk az igazságot. A tudás az igazsághoz és a

tévedéshez kapcsolódik, a történetek a boldogsághoz és a balsorshoz kapcsolódnak. A történeteknek nem az igazsággal kapcsolatban van feladata, hanem a szerepe az igazsággal kapcsolatos *modus vivendi*. A mítoszok tehát történetek: fiktívebbek, mint a „history”, de reálisabbak, mint a „story”, mondja Marquard.

Narrare necesse est, muszáj, hogy meséljünk. Én most egy olyan mítoszt kívánok elmondani és értelmezni, amely speciális helyet foglal el a mítoszok világában. Ez pedig a Babel torony építésével kapcsolatos mítosz, mely bekerült a Bibliába. „A történet, Babel története elszigetelten áll Mózes Első Könyvének elbeszélés-összefüggésében. Bizonyosan a legősibb forrásokból származik”¹⁴ – mondja Hans-Georg Gadamer. Valami oknál fogva bekerült a kanonikus szövegbe, nem hullajtották ki az apokrifek közé. Az egyik magyarázat lehet az, hogy ezzel a példázattal kívánták a sokféle istenhez kapcsolódó sokféle mítoszt megszüntetni.

A Babel mítosz, a világ mítoszai között elfoglalt különleges helyzetét annak köszönheti, hogy egy rítusból, a torony építéséből alkotott mítosz, megújulás mítosz, egy másik mítoszon, egy teremtésmítoszon belül jelenik meg. A város és a torony építése rítus volt, archaikus cselekedet, mellyel a mítoszt kívánták megismételni. A torony és a város építését a Biblia emelte a mítosz rangjára, s az így már tartalmazza azokat a Jung féle archetipikus elemeket (nyelv, építés...) melyek valamennyi kultúra mélystruktúrájában meglévő ősképek. Babel tornyának építése megújulás mítosz (*renovatio mundi*), de a Bibliában a múltat és a jövőt magába foglalva egyben eskatalogikus mítosszá változik, ahol a mítosz már egy korszak katasztrófájáról, egy új korszak kezdetéről szól.

A Biblia leírói a mezopotámiai mítoszokat ismerték a legjobban, s valószínűleg pontosan tudták – hiszen eredendően ők is egy archaikus társadalom részei voltak –, hogy a mítoszok lényegében a világ létrejöttének és a létezés rejtélyének megfejtésével foglalkoztak. Az egy Isten „megjelenésével” minden addigi mítosz „okafogyottá” vált. Mert „Kezdetben termeté az Isten az eget és a földet.”(Mózes I.1.)...” És mondta Isten: „Teremtsünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra...” (Mózes I.1.26). Ezzel az isteni beavatkozással – a szó, erejével – Isten megteremtette a káoszból a rendet. Innen kezdve „Nincs többé egy istenek jelenlétével megtöltött ’ősido’, hanem ’emberi’ idő van, ami nem azért normatív érvényű, mert Isten által megszabott, hanem azért, mert eredendő idő, amennyiben eredete és magyarázata mindannak, ami ez egész történelmet alátámasztja.”¹⁵

A Babel tornya mítosz valójában két mítoszt ötvöz magába. Az egyik mítosz, az építéssel kapcsolatos mítosz, a másik mítosz a nyelvek kialakulására ad magyarázatot. A két mítosz összekapcsolódását nyelvi okokkal is magyarázhatjuk. Babiloni nyelven a *Báb-ili* isten kapuját jelenti, míg héberül a *balal* összezavarodást jelent. Miért éppen a babiloni zikkurát lett a Bibliában a „kiválasztott”, az elrettentő példa? Talán azért, mert Kr. e. 597-ben kezdődik a zsidók babiloni fogsága, amikor II. Nabukodonozor lerombolta és kifosztotta Jeruzsálemet a „szűz” várost és a Templomot, majd a zsidókat Babilonba hurcoltatta. A zsidók még látták a fényűző várost és a zikkurátot, amit a bűnnel azonosítottak. Így majdhogynem természetes, hogy a Bibliába a babiloniak kerültek be, a város és a torony gazdagsága mint a bűn megtestesítője, melytől meg kell szabadulni. A Babel tornya ilyen értelemben a hübrisz, a gőg, a nagyravágyás végletekig „lepárolt” példázata. Ezért még meg lehetett büntetni a népeket a nyelvek összezavarásával, mely az egység széteséséhez vezetett, de mint majd látjuk magát a folyamatot megakadályozni már nem lehetett.¹⁶

E két mítoszt az „idők” szempontjából vizsgáljuk, de látni fogjuk, hogy az építés és a nyelvek kialakulásának mítosza nem különíthetőek el teljesen egymástól. A városok létrejötte és a nyelv specializálódása szoros összefüggésben van. A Babel szó a *Báb-ili* és a *balal* szó összekapcsolásával „Kétség kívül az egyik legnagyobb szójáték az irodalomban. Demonstrálja a város arra irányuló erejét, hogy a nyelv révén megszervezze magát...”¹⁷ –, s ez egyben az istenség elleni fenyegetést is magában hordja – mondja R. Ingersoll. Ezt érzékelt a Biblia lejegyzője is, s ezért írja: „És mondta az Úr: Ímé a nép egy, és az egésznek egy a nyelve, és munkájának ez a kezdete; és bizony semmi sem gátolja, hogy véghez ne vigyenek, mindent a mit elgondolnak magukban.” (Mózes I. 11,6).¹⁸ Az emberi összefogás minden korban nagy erőket összpontosít, s a város illetően történő állandó változása teológiai fenyegetést hordoz magában. Isten állandó, az emberek folyamatosan változnak.¹⁹

Nézzük meg először a nyelvvel kapcsolatos mítoszt. A nyelvek kialakulásával kapcsolatban alapvetően két teória létezik. Az egyik a monogenezis, mely szerint a világ sok nyelve egyetlen nyelvre vezethető vissza. Ezt olvashatjuk a Bibliában, ezt az egyetlen nyelvet kívánja Isten összezavarni. A másik, sokkal megalapozottabbnak tűnő elmélet a poligenezis elmélete, mely azt mondja, hogy a földön több helyen alakult ki nyelv, mert több helyen alakultak ki embercsoportok. Tudományosan természetesen az utóbbit lehet inkább elfogadni. Ha arról nem is lehetett ismeretük a zsidó prófétáknak, hogy a világ más részein beszélhetnek más nyelvet is, azt azért tudniuk kellett a fogságban, hogy a babiloniak, olyan nyelvet beszélnek –

mely bár szintén sémi eredetű – de amit ők nem értnek meg. A megnemértés kölcsönös volt. Gondoljunk csak arra a történetre, amikor Bélišakar, az utolsó babiloni király Nabu-naid fia, a jeruzsálemi templomból elrabolt arany és ezüst edényeket használta. A falon megjelent egy kéz, és titokzatos szöveget írt a falra. Pontosan a következőt: „*mené, mené, tekel, ufarszim*”. Dániel prófétát kellett hívni ahhoz, hogy megfejtse a szöveget, ami így szólt: „megszámláltatott, megszámláltatott, megmértetett, és könnyűnek találtatott.” A szöveg figyelmeztetés volt Bélišacarnak a hatalom elvesztéséről. Bélišacart i.e. 539-ben legyőzte Nagy Kiroz, és ezzel Babilont az óperzsa birodalomhoz csatolta.

Mi lehetett hát annak az oka, hogy több (legalább két) nyelvet ismerve a Biblia lejegyzője mégis egy nyelvről beszél: „a nép egy, és az egésznek egy a nyelve”, mondja. Ennek csak az lehet az oka, hogy a nyelvben rejlő erőt, s az abból adódó fenyegetettséget csak a babiloniakra vonatkoztatta. Ezt a fenyegetettséget kellett megszüntetni, mert ezzel egyben a közösséget lehetett megszüntetni, ugyanis a nyelv és a közösség egymást feltételezi. Ha nincs közös nyelv, nincs az a közösség, mely még sok istenben hisz. A Biblia a sok istent megszünteti és eggyel helyettesíti. Ebből egyenesen következik, hogy csak egy nyelv létét feltételezi, s ezt kívánja összezavarni, mint ahogy azt Mózes első könyvében olvashatjuk is: „Nosza, szálljunk alá és zavarjuk ott össze nyelvöket, hogy meg ne értsék egymás beszédét. És elszéleszté őket onnan az Úr az egész földnek színére; és megszűnének építeni a várost.” (Mózes I.11.7-8) Ha nincs közös nyelv, nincs közösség, ha nincs közösség nincs városépítés.

A nyelvi mítosszal összefonódó másik mítosz **az építés mítosza**. Az építéssel kapcsolatos mítosznál csak a torony építése kap hangsúlyt a Bibliában, holott ez a következő módon áll ott: „... Jertek, építsünk magunknak várost és tornyot, melynek teteje az eget érje és szerezzünk magunknak nevet, hogy el ne széledjünk a földnek egész színén.” (Mózes I. 11,4)²⁰ Nevet akartak szerezni maguknak, meg akarták örökíteni magukat, mert mint tudjuk az emberért a történetei állnak jót.

A város és a torony építésével további két értelmezés adódik.

A város építése a mennyei város, Marduk isten városának a földi létrehozása, az *axis mundi* kijelölése. A torony építése pedig egyrészt szintén a világ tengelyének létrehozása, másrészt viszont egy térbeli labirintus építése. Egyértelmű, hogy a város és a torony építése, valamint a dicsőség megszerzése mást jelentett az építés idejében, amikor ciklikus, visszafordítható időről beszélünk, és mást a Biblia megjelenése után, a visszafordíthatatlan történeti időben.

Vizsgálódásunk mindkét esetben, az *axis mundi* és a térbeli labirintus esetében arra az időszakra korlátozódik, amikor a zikkurát építése történt, s amikor a Biblia még nem adott a torony építésének negatív felhangot. Azt az időszakot vizsgáljuk (elkerülve a már több szempontból körbejárt bibliai értelmezést), amikor még az építés, az extra teljesítmény az isten (isteneknek) kedvére való dolog volt.²¹

Ahhoz, hogy megértsük, miért is épült a torony, nézzük meg a mezopotám **városok kialakulását**. Mezopotámiában a Tigris és az Eufrátesz árterületén keletkeztek az első nagy városi kultúrák, melyekbe a nyugati tradíció azóta is „szívósan kapaszkodik.” I.e. 5000–3500 között a termékeny környezet lehetővé tette a többletprodukciónak megjelenését, amit aztán meg is kellett védeni. Lewis Mumford és más, a városokkal foglalkozó teoretikus is ezt a két mozzanatot emeli ki a városok létrejöttének alapfeltételéül. A többletprodukciónak a városi uralkodók kezére került. „Ezek az uralkodók a helyi istenségek képviselőjeként léptek föl, s ezzel a tulajdonsággal felruházva birtokolták a közösség által megművelt földek egy részét és a hadizsákmány nagy részét.”²²

A városok kialakulásánál is fölmerül az a talán soha meg nem válaszolható kérdés, hogy mi volt előbb: a vallás vagy a kollektív teljesítmény. A vallás volt-e az az erő, mely az embert arra készítette, hogy önmaga teljesítményét a közösség mögé helyezze, vagy pedig a kollektív küzdelemből alakult ki a vallás. Mindenesetre a városok létrejötténél ezeknek párhuzamosan, egyenrangú szerepe volt. A sumer civilizáció a Tigris és az Eufrátesz partjain alakult ki, két olyan folyó mellett, melyek kiszámíthatatlanságukkal hol termékennyé tették a vidéket, hol pedig áradásokkal tették tönkre a termést és pusztították az embereket is. E miatt a létbizonytalanság miatt korán, már az i.e. 5. évezredben kialakult a vallás, ugyanis a jót és a rosszat is egy ismeretlen erőtől, egy vagy több istentől származtatták. Eridu már akkor fontos zarándokhely volt, és a Folyóköz vallási centrumává vált, amikor a sumer civilizáció még igazán ki sem alakult.

Az idegenekkel szembeni védelem miatt a mezopotámiai városok (és így Babilon is) fallal és árkokkal vette körbe magát, s ezzel a történelemben először szétválasztotta a zárt-épített és a nyitott-természeti környezetet. A városon belül újabb, fallal körülvett szent negyed (a *temenosz*) biztosította a papok védelmét, és egyben jelezte azok kiemelt helyét a társadalmi hierarchiában. A király, aki egyben a legfőbb pap is volt, Mezopotámiában csak a város istenét képviselte, még nem volt maga az isten, mint az egyiptomi fáraó. A várostérképen

jelentősen kiemelkedtek a templomok a többi épület közül: határozottan nagyobbak és magasabbak voltak. Egy templomhoz a szentélyen és a tornyon (zikkurát) kívül műhelyek, raktárak és üzletek is tartoztak, ahol különböző foglalkozású csoportok éltek és dolgoztak. A város nemcsak területi felosztásában jelezte a társadalmi hierarchiát, hanem a komolyabb építési anyagokkal elérhető vertikális hangsúlyokkal is. A Biblia ezt így örökíti meg: „ És mondák egymásnak: jertek vessünk téglát és égessük ki jól; és lőn nekik a téglá kő gyanánt, a szurok pedig ragasztó gyanánt.” (Mózes I. 11.3)²³

Az idő előtti harmadik évezredben sumér területen cca. 21 város volt, (Ur, Uruk, Babilon, Ninive, Lagash ...) de mindegyik, egytől-egyig egy helyi istenhez tartozott, aki a hely szellemét, a *genius loci*t képviselte. Vannak olyan legendák is, melyek szerint maguk az istenek építették a városokat. Ezeknek az az alapja, hogy egy város létrehozását, felépítését és működtetését áttételesen a hely istenének lehet köszönni. A hely istene a papságon keresztül nyilvánult meg. (A papok voltak később azok, akiket elkezdtek királyként tisztelni.) A papok „... személyes tárgyalásokba bocsátkoztak az istennel új falak építése ügyében, vagy hogy megkapják a templom tervét. A várost és formáit szent egyezmény tette törvényessé.”²⁴ A város és a zikkurát megépítésében az építészek „csak” abban segédkeztek, hogy a város olyan kommunikációs rendszerré váljon, ahol a vallási rituálé a társadalmi rend megerősítésére szolgál.

Hammurabinak Marduk isten mondta meg, hogy milyen legyen Babilon, a város. Mert Marduk volt a teremtő, aki a káoszból kozmoszt teremtett. Azt, hogy hogyan, azt az „*Enuma elis*... – a Midőn fönn...” kezdetű kozmogóniai mítosz mondja el. Kezdetben két isten volt Apszu, az életerőt megtestesítő isten, az édes vizek istene, és felesége Tiámat, aki a káoszt megtestesítő sós vizek istennője volt. Amikor a két víz, a teremtő és a terméketlen egyesült, barbár istenek és szörnyek születtek belőle, aki zavarták Apszut. Amikor erről tudomást szerzett Enki, megölte Apszut, és magához ragadta a koronát is. Enki ellenségeinek testén épített palotát, ahol feleségével Mardukot nemzette, a Napfény és a Villám istenét. Tiámat, az őszanya felbőszülve férje meggyilkolásán és az általa szült tizenegy szörnnyel, Enki ellen indult. Enki az istenekhez fordult, hogy jelöljenek ki valakit, aki szembe száll Tiámattal, s ez pedig Marduk lett. Marduk viszont a győzelem esetén tejhatalmat kért. Megölte Tiámatot, s holttestét kettészelve az egyik részből létrehozta az eget, a másikkból a földet. Templomot épített az égben a legnagyobb isteneknek: Anunak, Enkinek és Enlilnek. Most már csak az embereket kellett megteremteni az istenek szolgálatára. Bár Marduk fölajánlotta, hogy az ő

véréből teremtsenek embert, de végül Enki úgy döntött, hogy Tiámat csapatának vezetőjét kell megölni, és annak vérének kell agyaggal keverni. Ebből jött létre az ember, aki kettős természetű volt, egyszerre volt test és lélek. Marduk Tiamat szeméből fakasztotta a Tigrist és az Eufráteszt, majd megépítette a föld közepén Babilont.²⁵ Vagyis Marduk megparancsolta Hammurabinak, a királynak, aki az isten képviselője, hogy építsen egy várost és egy nagy templomot, úgy, ahogy azt ő elmondja.

Babilonnak, amit Hammurabi i.e. 2000-ben Marduk sugallatára épített, 1,5 x 2,5 km téglalap alakú formája volt, amit az Eufrátesz szelt át, szétvágva a várost nem egyenlő arányban. Az egész városban – nem csak a templomok és a paloták – hanem a lakóházak is szabályos geometrikus rendet mutattak. Az utcák egyenesek és mindenütt egyforma szélesek voltak, a falak pedig egymásra merőlegesek. A városképben elválasztották a középületeket és a lakóépületeket. A város több lehatárolt városrészből állt, a külső területei átjárhatóak voltak, de a belső területeket csak a papok és a király közelíthették meg. Ahogy a megtalált reliefek, sztelék és szobrok is mutatják, csak papok és királyok találkozhattak az istenségekkel, s ezért abszolút hatalommal bírtak a föld minden dolga fölött.

Hérodotosz Babilont úgy írta le, mint amely „Az ismert világ minden más városánál fényesebb”²⁶ Nemcsak a várossal, hanem a zikkurátról is szuperlatívuszokban beszélt. A zikkurátot Babilonban a város istenének Marduknak építették. Az első zikkurátot Hammurabi építette Kr. e. 1792 és 1750 között. Hatalmas méretű teraszokon emelkedett. Alapterülete cca. 90x90 méter volt. Magassága is 90–100 méterre tehető, és a két terasz fölött hét szintet foglalt magába. A második szintre három lépcsősor vezetett föl. A legtetején volt Hérodotosz leírása szerint Marduk szentélye – egy kanapéval. A szentély arannyal volt bevonva, és a ragyogó kék színnel díszített téglák már az ég közelségére utaltak.²⁷

Nézzük meg a várost és a tornyot, mint az axis mundit.

Az a kép, amit az archaikus társadalomban élő ember önmagáról és a világmindenségben elfoglalt helyéről őriz, elszakíthatatlanul kötődik a világmindenséghez, s annak ritmusához. Így az archaikus gondolkodás szerkezete is nagymértékben eltér a „történeti” ember gondolkodásától.

„1. Az archaikus gondolkodás szerint a valóság égi archetípus utánzásának függvénye.

2. Egyes dolgok a „világ közepe jelképrendszere” folytán válnak valósággá: úgy lesznek templomok, városok, házak, valóságossá, hogy áthasonulnak a „világ közepévé”.

3. A rítusok és jelentőségteljes profán cselekedetek csak azért tesznek szert nekik tulajdonított értelemre, és ez az értelem csak azért ölt bennük testet, mert szándékosan megismétlik azokat a cselekedeteket, amelyeket ab origine nyilatkoztattak ki az istenek, a hősök, vagy az ősök.”²⁸

A városok, a templomok, és a tornyok építése nem más, mint az istenek, ősök vagy hősök által kezdeményezett cselekedetek folytonos ismétlése. Az archaikus emberek „Hogy biztosítsák az épület valóságát és megmaradását, megismétlik a tökéletes, isteni építés cselekedetét, a világmindenség és az ember teremtését.”²⁹ Az archaikus ember azzal, hogy archetipikus cselekvéseket hajt végre, részt vesz a teremtésben. Építésével a kozmogóniai cselekedet ismétli meg, s ezzel egyidőben visszahelyezi önmagát a kezdet mitikus idejébe. Minden építési rítussal fölfüggesztődik a profán idő. A konkrét idő kivetítődik a mitikus időbe: *in illo tempore*. Egy város vagy egy épület valóságát így két dolog határozza meg: a profán tér transzcendenssé tétele, valamint a konkrét idő mitikussá változtatása.

Eliade szerint a sumer városok archetípusai a különböző csillagképekben találhatók: Ninivée például a Nagy Medvében, Sipparé a Rákban, míg Babilon magának a Paradicsomnak a leképzése. A városok és a templomok mindig a világ közepén épülnek. Ezek egyben az *axis mundi*, a világ tengelyei, melyek összekötik a földet az éggel, illetve a pokollal. „Következésképpen mindannak, amit megalapítanak, alapja a világ közepén van”³⁰ – mert maga a teremtés is egy középpontból indult ki.

Nézzük meg, hogyan zajlott ez a város és a Babel torony építésénél. A termékeny területek keresése közben az emberek a hegyekből délebbre húzódtak, és a Tigris és az Eufrátesz területén találták meg azt a termőtalajt, mely már olyan mezőgazdasági termelést tett lehetővé, mely többlettermést eredményezett. Ez tette lehetővé, hogy létrejöjjön egyfajta társadalmi rétegződés, majd hierarchia. A fölösleges termést meg kellett védeni, s így kialakult a katonaság is. A védelem miatt létrejött a falakkal körbevett város. Kialakult a papság rétege, akiknek már nem kellett dolgozni. Ők a „kapcsolatot tartották” a helyi istenekkel Babilon esetében Marduk istennel, aki a hely *genius locija* volt. A város létrehozása nem volt más, mint a káoszról kozmikus rend létrehozása. Marduk megmutatta a királynak, hogyan kell a várost és az istenek lakhelyének másolatát, a nagy templomot fölépíteni.

Bab-ilani sumer nyelven az istenek kapuját jelentette. A város három kozmikus övezetet kapcsolt össze. Az „istenek kapuját” a teremtés előtti káosz vizére építették (*bab-apszi*). Így a város maga is kapcsolatot teremtett az éggel és a földalatti dolgokkal, vagyis létrehozta az *axis mundi*. A város strukturális rendje a kozmikus hierarchiát tükrözte: a legfelsőbb fallal körülvett területen (*temenosz*) éltek a papok, itt épültek a legmagasabb épületek, így a zikkurát is.

A Bibliában Bábel tornyaként emlegetett zikkurát Marduk istennek épített szentély. A zikkurát Eliade értelmezésében a kozmológiai rend érzékelhető látványát teremtette újra. A torony is *axis mundi*, ahol három kozmikus övezet találkozik: az ég, a föld és a földalatti világ. A babiloni zikkurát az Étemenankival azonos, melynek jelentése: Ég és föld találkozásának háza. A torony fő célja az volt, hogy „A társadalom domináns tagjai magas pontról férközessenek hozzá a városi istenhez, s hogy ezzel kovácsolják össze a szükséges kapcsolatot a menny és a föld között, mely biztosítja, hogy folytatódjon a termékenység és a jó mód.”³¹

Ezt a kapcsolatot viszont a rítusokkal folyamatosan ápolni kellett, fenn kellett tartani. „A babiloniak az *Akítu* nevű újévi szertartás keretében újítyják meg az istenek és az emberek kapcsolatát, és ami még ennél is fontosabb, a király ekkor újítyja meg hűségesküjét Marduknak, a város védelmezőjének. Az ünnepségre a babiloni év kezdetén, márciusban vagy áprilisban került sor. Az *Akítu* teljes tizenhárom napig tartott: voltak körmenetek, imák, felajánlások, áldozatok, lakoma; megtisztították a templomot, és az istenek bárkán utaztak. A negyedik nap a főpap a fülénél fogva odavonszolta a királyt az isten szobra elé, majd meg is ütötte. Ha a király könnye kicsordult, azt jó jelnek tekintették, mert Marduk megbocsátotta bűneit, és így virágzó év köszönt a városra.”³² Befejezésül felolvasták az isten szobra előtt az „*Enuma elist...*” Az ünnepséghez tartozott, hogy az isten és az istennő násza is megelevenedett. Ezt a nászt évente a király és a főpapnő jelenítette meg. Hérodotosz leírja, hogy a zikkurát legfelső szintjén Marduk szentélyében volt egy kanapé is. A kaldeusok szerint az isten időnként meglátogatta ezt a helyet, mert itt történt meg évente az isten és az istennő násza, mely a teremtés megismétlését jelentette.

Marduk megteremtette a világot és a babiloniak megépítették a várost, a Marduk „fejében élő” égi archetípus másolatát. Valóságossá azzal tették, hogy a „világ közepére építették”,

ezzel kijelölve a világ tengelyét. Ez azt jelentette, hogy a világban innen kezdve minden ehhez rendeződött. A rítusokkal évente életben tartották a mítoszt, s ezzel minden évben visszahelyezték magukat az eredeti időbe, az *in illo temporéba*, abba az időbe, amikor a teremtés megtörtént.

A zikkurátot, vagyis Bábel tornyát mint térbeli labirintus is lehet értelmezni. A labirintusok is mintegy ötezer évesek, de a mai napig sem sikerült egyértelmű magyarázatot adni eredeti funkciójukra, miközben minden emberre hatással vannak. A labirintus az emberiség ősi tudásának része, mert fajt és kultúrát meghaladva a tudatalatti szinten jelenik meg. Ezt bizonyítja az is, hogy ugyanazt az alapmotívumot használták mindenütt. A labirintusnak mindig van egy középpontja, ahová a különböző módon megkonstruált utakon lehet eljutni. Ami viszont biztos, hogy a „közepont” mindig erőteret jelent, s feszültséget hordoz.

A labirintus középpontja, éppúgy, mint egy szakrális épület által meghatározott axis mundi, a „közepont” alkalmoszerű másolata, annak a helynek a másolata, ahol a „*mysterium tremendum*” lakozik. Minden rítus hangsúlyozza a középpont elérésének fontosságát, de egyben az elérés nehézségeit is. A „közepontban” vagy egy isten mivoltú valami, egy kimondhatatlan titok, vagy maga az Isten található, de éppúgy találkozhatunk ott egy szörnyeteggel, egy Minotaurosszal is. A labirintust értelmezhetjük úgy is, mint az ember életútját, melynek a végén – de jelentőségét tekintve egyben a közepén – a halál van.

Az elérendő középpont lehet egy sík területen, egy vándorút végén, de lehet egy hegy vagy építmény tetején is. A középpont felé haladás a „*mysterium magnum*” való találkozás meghatározott fokozatokon keresztül történik, és a fokozatoknak mágikus értelmük van. A megjárt út fejlődési folyamatot is jelent.

Bábel tornyát, a zikkurátot, az *axis mundit* Paolo Santarcangeli szerint³³ térbeli labirintusként is értelmezhetjük. A labirintus és benne a centrum háromdimenziós is lehet. A fölfelé haladás a felmagasztalódást jelentheti (például egy toronynál), míg a lefelé haladás a pokol világába juttat, mint ahogy azt Dante *Isteni színjátékában* látjuk.

Bábel toronynál az építés egyben a haladást, a fejlődést is jelent. Az építészetben ez jelenthet például hét lépcsőfokot vagy hét emeletet is. Bábel tornyának is hét emelete van.

A középpont megalkotása vagy elérése a hagyományok szerint azt az örökös emberi vágyat mutatja, hogy eljussunk a „világ közepére”, megtudjuk a „titkot”. Ezt a paradicsom utáni vágyat érdemes éberem tartani, még akkor is – vagy éppen azért –, ha elérése nehézségekkel jár. A paradicsom utáni vágyon Santancargeli azt érti, hogy el akarunk jutni a végső valóság szívébe, az emberi körülmények leküzdésével akarjuk elérni ismét az isteni állapotot. Az *axis mundi* és a labirintus is a közép megtalálását tűzi ki célul, de a megtalálás módjában alapvetően különböznek. Az *axis mundi* egyfajta cselekvéssel jön létre, (városépítés, templomépítés...), míg a labirintus esetén egy út bejárásával lehet eljutni a „középponthoz”. Mondhatnánk azt is, hogy az *axis mundi* esetén létre kell hozni a „középpontot”, míg a labirintus esetén azt már csak „meg kell találni”. Babel tornya ezt a kétféle keresést ötvözi.

Az viszont, hogy mit találunk a labirintus közepén, csak akkor derül ki, amikor elértük. A közép elérése annak legyőzésével, megalázásával is járhat. Trója például az a szent várostípus, melynek bevétele egyben a meggyalázását is jelenti. „A Bibliában az olyan városok, mint Jeruzsálem (Zion) és Babilónia, valamint Szidón „szűz” és „szűz leány” elnevezéssel is szerepelnek. Beteljesedett sorsukat a foglyul ejtett szűz leány megerőszkolásához hasonlítják.”³⁴ A torony az a nyilvánvalóan labirintusszerű hely, ahol a legnagyobb emberi „*hybris*” lejátszódik, a káoszba torkolló góg emlékműve és jelképe. Babel tornyának a teteje az a középpont, ahol a nyelvek „összekavarodása” végbemegy.³⁵

Előadásunkban a Biblia lejegyzése előtti ciklikus időben vagyunk. Ekkor Babilon és a zikkurat felépítése az ember és az isten szoros kapcsolatáról tanúskodik. Az építés „történelmi, és gazdasági szükségszerűség” volt, a megjelenési forma viszont az istenhez való viszonyt fejezte ki, mind az alaprajzi, mind pedig a térbeli hierarchia szempontjából. A babiloniak várost építettek, és ezzel hitük szerint áldozatot hoztak anélkül, hogy tudták volna, hogy az építészettörténet és a Biblia részévé fognak válni, s évezredekre ugyanazon tettükkel pozitív és negatív mintául fognak szolgálni az emberiség számára.

Mi, mai építészek is városokat és tornyokat építünk, de úgy, hogy akár identitásunk föladásával is az építészettörténet részévé kívánunk válni. Kultúránk, tradícióink, vallásunk, nyelvünk fölázásával hozunk áldozatot a modernség oltárán, olyan áldozatot, amit már lehet, hogy meg sem kellene hozni, mert azt, amit föl akarunk áldozni, már rég elvették tőlünk, csak ezt a „haladás” közben észre sem vettük. Mert azt hittük, hogy egyetemes haladás

részesei vagyunk. Mert megrészegített minket az a téves tudat, hogy akik pár ezer évvel előttünk éltek nem csináltak mást, mint nekünk készítették elő a talajt.

Marquard azt mondja, hogy a történelem fontosabb annál, semhogy egyedül a történészekre bízhatnánk. Ennek inverzeként azt mondanám, az építészet fontosabb annál, minthogy filozófusokra, matematikusokra, biológusokra, informatikusokra bízhatnánk. Mert, ahogy André Leroi-Gourhan mondja: „Az emberi tevékenység par excellence kevésbé a szerszámok létrehozása, mint az idő és a tér domesztikálása. Vagyis emberi idő és emberi tér létrehozása... A szó szorosán vett értelmében domesztikáció, mert a házzal, a házból kiindulva ez uralható tér és uralható idő megalkotásához vezetett.”³⁶

A babiloniak városaikat elhatárolták az univerzumból, és uralható teret hoztak létre. Mítoszaikat periodikusan ismétlődő rítusokkal tartották életben, és ezzel uralható időt hoztak létre. Mi kitágítottuk a teret, hogy több helye legyen a közte lévő semminek, és közben elvesztettük uralmunkat az idő felett is. A táguló tér és idő fölszívja a kultúrákat, vallásokat, nyelveket, így aztán apránként minket is. A tér és az idő házzal történő domesztikálása az építészet nagy története. Úgy gondolom ez az, amit folyamatosan mesélnünk kell. Nagyravágyásunkat és gögünket föladvá próbáljuk meg ismét uralni a teret és az időt, a csak ránk jellemző teret és időt.

Történeteinket folyamatosan mesélni kell, mert ott ahol a mese megszakad, ott beáll a csönd. De nem az a csönd, amely a szavakkal kifejezhetetlen érzelmek csöndje, hanem az a csönd, ami mögött már csak a semmi van.

(Elhangzott 2011. április 14-én, a Magyar Tudományos Akadémia Felolvasótermében)

¹ Odo Marguard: „Narrare necesse est”, in: *Philosophie des Stadtessen*, Stuttgart, 2000, 60-65 o.

² Ludwig Wittgenstein, *Észrevételek*, Atlantisz, Budapest, 1995.56.o.

³ Odo Marguard: „Narrare necesse est”, in: Odo Marquard: *Az egyetemes történelem és más mesék*, Budapest, Atlantisz, 2001, 389.o.

⁴ Uo: 391.o.

⁵ Uo: 391.o.

⁶ *Ótestamentum, Mózes II. Könyve* 25:9, 25:40, Budapest, Magyar Bibliatársulat, 1994, 86-87. o.

⁷ Odo Marguard: A politeizmus dicsérete, in: Odo Marquard: *Az egyetemes történelem és más mesék*, Budapest, Atlantisz, 2001, 89.o.

⁸ Odo Marquard: Az egyetemes történelem és más mesék, in: Odo Marquard: *Az egyetemes történelem és más mesék*, Budapest, Atlantisz, 2001, 271.

⁹ Uo.: 389.o.

¹⁰ Szalai András: Az építészeti kritikáról in: *Építés – Építészettudomány*, 2001, 228.o.

-
- ¹¹ Julien Reiss: A mítoszok eredete, in: *A mítosz az emberiség történetében* (szerk: Julien Reiss), Budapest, Officina Kiadó, 2007. 11.o.
- ¹² Natale Spineto: Mítoszelméletek, in: *A mítosz az emberiség történetében* (szerk: Julien Reiss), Budapest, Officina Kiadó, 2007.230.o.
- ¹³ Odo Marquard: A politeizmus dicsérete, in: Odo Marquard: *Az egyetemes történelem és más mesék*, Budapest, Atlantisz, 2001, 79.o.
- ¹⁴ Hans-Georg Gadamer:
- ¹⁵ Gianfranco Ravasi: Mítosz és történelem a Biblia világában, in: *A mítosz az emberiség történetében* (szerk: Julien Reiss), Budapest, Officina Kiadó, 2007.110.o.
- ¹⁶ Megjegyzés: Az ókori pogány nemzetek mind természetesnek vették azt a tényt, hogy minden országnak különböző népe, istene és nyelve van. Izrael prófétái voltak az elsők, akik magyarázatot akartak adni a nyelvek sokféleségére. Nem is érthető pontosan – vagy csak én nem értem –, hogy Mózes első könyvében hogyan kerül ilyen előkelő helyre a nyelvek sokféleségének magyarázata. Ha csak nem azért, mert a próféták már az Írás elején figyelmeztetni akartak az egységben rejlő erőre, mely bármikor átcsaphat gőgbe és fenyegetésbe.
- ¹⁷ Dr. Richard Ingersoll, Arch 343: *Cities in History*. Lecture 1: The Urban process, <http://www.owlent.rice.edu/~arch343/lecture 1. html>
- ¹⁸ *Szent Biblia*, Bp. Magyar Bibliatársulat, 2006. 14.o.
- ¹⁹ Lásd: Dr. Richard Ingersoll, Arch 343: *Cities in History*. Lecture 1: The Urban process, <http://www.owlent.rice.edu/~arch343/lecture 1. html>
- ²⁰ *Szent Biblia*, Bp. Magyar Bibliatársulat, 2006. 14.o.
- ²¹ Meg kell jegyeznünk, hogy nem ez az időszak mozgatta meg a művészek fantáziáját, hanem a Bibliában megjelenő mítosz, melynek következtetéseit és példázatait lehetett a képzőművészet vagy akár az építészet eszközeivel közvetíteni. Lásd a Babel torony témáját feldolgozó képeket már Brueghel előtől egészen Escherig, vagy az építészetben Tatlin III. Internationalé meg nem épült épületéig.
- ²² Leonardo Benevolo: *Die Geschichte der Stadt* (Fordította: Puhl Antal DLA) Campus Verlag, Frankfurt/New York, 2007, 23.o. Eredeti megjelenés: „*La storia della città*” Róma, Editori Laterza, 1975
- ²³ *Szent Biblia*, Bp. Magyar Bibliatársulat, 2006. 14.o.
- ²⁴ Dr. Richard Ingersoll, Arch 343: *Cities in History*. Lecture 1: The Urban process, <http://www.owlent.rice.edu/~arch343/lecture 1. html>
- ²⁵ Lásd: *Mitológiai enciklopédia* (szerk: Pierre Vallas), Budapest, Saxum, 2010, különösen 20-24.
- ²⁶ Idézi: John Bigg (főszerk.) *Mítoszok földjén*, Bp. Magyar Könyvklub, 1993, 91.o.
- ²⁷ Megjegyzés: Robert Koldeway német archeológus 1899 és 1917 között tárta föl Babilont, s a falak föltárása mellett megtalálta a zikkurat alapjait is. Munkáit Hérodotosz és Ktésias (II. Artaxerxész orvosa volt) leírásai alapján kezdte, s azok állításai beigazoltnak látszanak a feltárások alapján.
- ²⁸ Mircea Eliade: *Az örök visszatérés mítosza*, Budapest, Európa Kiadó, 2006, 18.o.
- ²⁹ Mircea Eliade: *Az örök visszatérés mítosza*, Budapest, Európa Kiadó, 2006, 18.o.
- ³⁰ Mircea Eliade: *Az örök visszatérés mítosza*, Budapest, Európa Kiadó, 2006, 38.o.
- ³¹ Dr. Richard Ingersoll, Arch 343: *Cities in History*. Lecture 1: The Urban process, <http://www.owlent.rice.edu/~arch343/lecture 1. html>
- ³² Pierre Vallas (szerk.): *Mitológiai enciklopédia* Budapest, Saxum, 2010, 26.o.
- ³³ Paolo Santarcangeli: *A labirintusok könyve*, Budapest, Európa, 2009.
- ³⁴ Paolo Santarcangeli: *A labirintusok könyve*, Budapest, Európa, 2009. 211.o.
- ³⁵ Uo.: 216.o.
- ³⁶ André Leroi-Gourhan (2006): Die symbolische Domestikation des Raumes (1965) A tér szimbolikus domesztikálása” (ford.: Puhl A.) in: *Raumtheorie (Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften)*, Szerk.: Jörg Dünne, Stephan Günzel Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2006. p.228

Felhasznált irodalom

Benevolo, Leonardo : *Die Geschichte der Stadt* (Fordította: Puhl Antal DLA)

Campus Verlag, Frankfurt/New York, 2007,

Bigg, John (főszerk.) *Mítoszok földjén*, Bp. Magyar Könyvklub, 1993,

Dünne, Jörg – Günzel, Stephan (szerk.): *Raumtheorie (Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften)*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2006. p.228.

Eliade, Mircea: *Az örök visszatérés mítosza*, Budapest, Európa Kiadó, 2006,

Gadamer, Hans-Georg

Ingersoll, Dr. Richard I, Arch 343: *Cities in History*. Lecture 1: The Urban process, <http://www.owlent.rice.edu/~arch343/lecture 1. html>

Marquard, Odo: *Az egyetemes történelem és más mesék*, Budapest, Atlantisz, 2001

Santarcangeli, Paolo: *A labirintusok könyve*, Budapest, Európa, 2009.

Szalai András: Az építészeti kritikáról, in: *Építés-Építészettudomány*, Budapest, 2001, *Szent Biblia*, Bp. Magyar Bibliatársulat, 2006.

Wallas, Pierre (szerk.): *Mitológiai enciklopédia* Budapest, Saxum, 2010

Wittgenstein, Ludwig: *Észrevételek*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1995.